

Sufiksa *-ul-* desemantizēšanās Latvijas vietvārdos

Desemantization of suffix -ul- in Latvian place names

Anita Paidere

Latvistikas un baltistikas nodaļa
Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a, Rīga LV-1050, Latvija
E-pasts: *anitapaidere@inbox.lv*

Rakstā, balstoties uz piemēriem Latvijas toponīmijā, analizēts sinhroniskā aspektā desemantizējies sufikss *-ul-* un aplūkoti derivatīvie modeļi $S + -ul- \rightarrow S$ un $S + -ul- + -āj- \rightarrow S$, galveno uzmanību pievēršot koku nosaukumu *priede*, *apse*, *bērzs* un *liepa* motivētiem atvasinājumiem. Vietvārdi, kas ir homonīmi sugasvārdiem, var sniegt vērtīgu materiālu dažādu valodas pārmaiņu procesu, t. sk. gramatizēšanās un desemantizēšanās, pētījumiem. Ja sufikss *-ul-* mūsdienu valodā zaudējis produktivitāti un arī vietvārdos atrodams daudz retāk, tad no mūsdienu vārddarināšanas viedokļa mazproduktīvs derivatīvais modelis $S + -ul- + -āj- \rightarrow S$, galvenokārt saistīts ar atvasinājumu *priedulājs*, vietvārdos un arī uzņēmumu nosaukumos sastopams samērā bieži. Leksēma *priedulājs*, kura agrāk bija vērojama mežu, pļavu un purvu nosaukumos, mūsdienās vairāk saistīta ar oikonīmiem (pārsvarā mājvārdiem) un ergonīmiem (uzņēmumu nosaukumiem) un vairumā gadījumu tiek lietota daudzskaitļa formā *priedulāji*. Tradicionālajā onomastikā šādi toponīmu un onīmu kategorijas maiņas procesi tiek dēvēti par transtoponimizēšanos un transonimizēšanos. Neraugoties uz to, ka mūsdienu vārddarināšanā derivatīvais modelis $S + -ul- + -āj- \rightarrow S$ izmantots arvien retāk un tiek uzskatīts par mazproduktīvu, nosaukumu, kuru sastāvā ir leksēma *priedulājs* vai *priedulāji*, skaitam ir tendence pieaugt. Iespējamais skaidrojums varētu būt saistīts ar nosaukuma labskanību, semantisku piemērotību konkrētai vietai vai objektam, tomēr šāda atziņa būtu balstāma uz padziļinātiem pētījumiem, kā arī aptaujām par nosaukuma izvēles motivāciju.

Atslēgvārdi: desemantizēšanās; sufikss; toponīmija; motivētājevārds; transonimizācija.

levads

Vārddarināšana ir aktīvs process, un tajā norisinās nepārtrauktas pārmaiņas – mainās derivatīvie modeļi, daži no tiem zaudē savu aktualitāti un kļūst mazproduktīvi. Rakstā analizēts sinhroniskā aspektā desemantizējies sufikss *-ul-*, kā arī aplūkoti derivatīvie modeļi $S + -ul- \rightarrow S$ ‘neliela ar motivētājevārdu nosaukto koku audze’ un $S + -ul- + -āj- \rightarrow S$ ‘vieta, kur vairumā aug ar motivētājevārdu nosauktais’ (reizēm arī ‘neliela ar motivētājevārdu nosaukto koku audze’), galveno

uzmanību pievēršot koku nosaukumu *priede*, *apse*, *bērzs* un *liepa* motivētiem atvasinājumiem. Šādi atvasinājumi atrodami arī toponīmijā, un nereti vietvārdu materiāls var sniegt papildu informāciju par valodas pārmaiņu procesiem, tostarp arī desemantizēšanos. Sufiksa *-ul-* desemantizēšanās, domājams, nav norisinājusies vienmērīgi visos latviešu valodas izlokšņu areālos, tādēļ papildus aplūkoti arī citi vietu raksturojoši sufiksi, sniedzot ilustrācijai kartēs atspoguļotus dažādu vietvārdu avotu datus. Īpaša uzmanība veltīta derivatīvajam modelim $S + -ul- + -āj- \rightarrow S$, kas Latvijas toponīmijā galvenokārt saistīts ar onimizējušos apelatīvu *priedulājs*. Neliels ieskats dots arī atvasinājuma *priedulājs* lietojumā uzņēmumu nosaukumos, aplūkojot to kā transonimizēšanos – visai izplatītu, taču tradicionālajā onomastikā salīdzinoši maz pētītu onīma kategorijas maiņas procesu. Vairums rakstā minēto nosaukumu ir onimizējušies apelatīvi, zināmā mērā uzskatāmi par starpstadiju starp onīmiem un apelatīviem, tādēļ darbā izmantota strukturāli morfoloģiskās klasifikācijas pieeja. Plašākai analīzei koku nosaukumu *priede*, *apse*, *bērzs* un *liepa* motivētie atvasinājumi aplūkoti ne tikai vietvārdu, bet arī leksikogrāfiskajos avotos, kuri savukārt var sniegt papildu informāciju par sufiksu nozīmi un funkcijām kādā konkrētā laika periodā.

Pētījumā izmantoti šādi avoti: Mancelius 1638_a, 1638_b; Fürecker 1650; Blese 1936; Stender 1758, 1789; Lange 1773, 1777; Ulmann 1872; Mülenbachs 1923, 1925, 1927; Endzelīns 1922, 1925; Plāķis 1936, 1939; Endzelīns 1956; 1961; Bušs 2010; Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras (LĢIA) Vietvārdu datubāze; Latvijā reģistrēto uzņēmumu datubāze *Lursoft*. No vārdnīcām ekscerpētās valodas vienības atspoguļotas tabulā un divās kartēs. Darbā aplūktas arī 68 LĢIA Vietvārdu datubāzes valodas vienības, savukārt, izmantojot *Lursoft* datus, analizētas 320 valodas vienības.

Mūsdienu vārddarināšanā, analizējot dažādus derivatīvos modeļus un raksturojot to produktivitāti, tiek izmantots apelatīvās leksikas slānis un noskaidrota vārda derivatīvā struktūra pašreizējā valodas attīstības posmā. Dažkārt, morfēmām desemantizējoties, vārddarināšanas attieksmes kļuvušas grūtāk saskatāmas, pastāv atšķirības arī dažādos izlokšņu areālos. Šādos gadījumos kā papildinformācijas avotu iespējams izmantot to vietvārdu daļu, kuri zināmā mērā atrodas robežjoslā starp onīmiem un apelatīviem. Darbā piedāvāta jauna pieeja, kas balstīta dažādu laika periodu vietvārdu materiāla datu salīdzināšanā, mēģinot noteikt konkrētu derivatīvo modeļu areālās tendences, kā arī areālo īpatnību izmaiņas laika gaitā.

Koku nosaukumu motivēti atvasinājumi lielākoties ir mikrotoponīmi, kas ikdienā zināmi tikai šauram lietotāju lokam. Mūsdienās dažādu ekstralingvistisku faktoru dēļ mikrotoponīmi izzūd, tādēļ ir svarīgi izmantot šo valodas daļu gan vārddarināšanas, gan gramatizēšanās procesu pētījumos.

1. Sufikss *-ul-* mūsdienu vārddarināšanas sistēmā, bisufiksācija un desemantizēšanās

Mūsdienu vārddarināšanas sistēmā piedēklis *-ul-* pieder mazproduktīvo derivatīvo līdzekļu grupai. Atvasinājumus var motivēt vārdi, kuru semantika joprojām ir skaidra, piem., *vēstule*, *zīmulis*, taču nereti valodā sastopami atvasinājumi, kā *cīrulis*, *zvirbulis*, kuru motivācija vairs nav saskatāma. Ar piedēkli *-ul-* atvasinātiem priekšmetu nosaukumiem parasti ir neitrāla nozīme, personu nosaukumu atvasinājumos, piem., *trakulis*, *vārgulis*, dominē negatīvo pazīmju nosaukšana, taču valodā funkcionē arī atvasinājumi ar pozitīvu konotāciju – *brašulis*, *skaistulis* (Vulāne 2013, 242).

Sufiksam *-ul-* piemīt arī deminutīva nozīme, kas gan reti lietota mūsdienu valodā (Vulāne 2013, 242; sk. arī Kalnača 2015). Par šī sufiksa deminutīvu nozīmi savulaik darbā „Lettische Grammatik” rakstījis Augusts Bīlenšteins (*August Bielenstein* 1863, 218), norādot, ka pamazināmās nozīmes pastiprināšanai *-ul-* var tikt lietots kopā ar kādu citu deminutīvpiedēkli, piem., vārdā *mām-ul-īt-e*. Tādējādi var pieņemt, ka sufikss *-ul-*, lietots deminutīvā nozīmē, var labi iekļauties arī derivatīvajā modelī $S + -ul- + \text{cits deminutīvas nozīmes piedēklis} \rightarrow S$.

Pētījumā aplūkoti divu sufiksu atvasinājumi, kuri, domājams, īsti neatbilst bisufiksācijas jēdziena skaidrojumam. Valodniecības literatūrā norādīts, ka bisufiksācija ir vārdu darināšana ar diviem dažādiem piedēkļiem vienlaikus (Vulāne 2013, 201). Tā ir samērā maz pētīta vārddarināšanas metode, un pats vārddarināšanas veids ar diviem dažādiem piedēkļiem ir salīdzinoši jauns, lielākoties izmantots terminu un okazionālismu darināšanā (Vulāne 2013, 247). Vairāki autori (Soida 2009, 48; Vulāne 2013, 247) tādos atvasinājumos kā, piem., *priedulājs*, *-ul-* klasificējuši kā interfiksū, vārddarināšanas funkciju atstājot piedēklim *-āj-*. Divu derivatīvu sufiksu šķīrums tādos vārdos kā *priedulājs*, *čūskulājs* (sk. arī Kalnača 2004, 22–23, 45–46) atbilst šai pētījumā izmantotajai pieejai un atziņai, ka sufiksa *-ul-* cēlonis analizētajos atvasinājumos nav fonētisks, turklāt, kā norādīts „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (Ahero et al. 1959, 79), no mūsdienu valodas viedokļa neatvasināts celms ir arī tādiem ar produktīviem un neproduktīviem piedēkļiem atvasinātiem vārdiem, kuru sakne citos vārdos vairs nav saskatāma, t. i., kam pamatvārds zudis vai rekonstruējams tikai etimoloģiski, piem., lietvārdos *cīrulis*, *zvirbulis* u. c. Koku nosaukumu *priede*, *apse*, *bērzs* un *liepa* motivēti atvasinājumi šim statusam īsti neatbilst. Motivētājvārds atvasinājumos ar *-ul+āj-* ir patstāvīga leksiska vienība, kas joprojām var motivēt arī citus derivatīvos modeļus, turklāt valodā funkcionē vai ir funkcionējuši atvasinājumi gan ar piedēkli *-ul-*, gan *-āj-* atsevišķi, piem., *liepula* un *liepājs* (Mülenbachs 1925, 504).

Nereti vietvārdos atrodamos vairāku sufiksu atvasinājumus iespējams aplūkot kā vārddarināšanas ķēdes piemērus. Visi ar morfēmām darinātie vārdi, kuros ietilpst viena un tā pati sakne un kuri pieder vienai radniecīgu vārdu saimei, veido vienu vārddarināšanas līgzdu. Šī līgzda sastāv no vienas vai vairākām vārddarināšanas ķēdēm, kurās sekundārie vārdi tiek rindoti atvasināšanas, resp., motivācijas secībā (Vulāne 2013, 194). Derivatīvā ķēde no vārda *priede* ir, piem., *pried-e* →

pried-ul-a → *pried-ul-āj-s* → *pried-ul-āj-iņ-š*. Tomēr ne visi piedēkļi var iekļauties šādu atvasinājumu sastāvā – parasti ir iespējami tikai konkrēti kombināciju varianti. Analizēto vietvārdu materiāls ļāvis noteikt dažas raksturīgākās divu sufiksu atvasinājumu grupas:

- 1) otrs sufikss – mūsdienās produktīvs piedēklis ar deminutīvu nozīmi: *Dūbuleits* ezers Ezernieku pag. (LĢIA), *Liepājiņš* lauks Džūkstē (Endzeļins 1956, 337);
- 2) abiem sufiksiem ir atšķirīga semantika vai atšķirīgas semantiskās nianšes: *Priedainene* pļava Bikstos (Plāķis 1939, 468), *Dobulnieki* viensēta Vectilžā (LĢIA);
- 3) abiem sufiksiem ir nosacīti līdzīga semantika, tie ir mazproduktīvi: *Priedulājs* mežs Jaunalūksnes pag. (LĢIA).

Rakstā aplūkoti atvasinājumi ar *-ul-* + *-āj-* pieder pie trešās grupas, tomēr īpaši jāatzīmē ar trim sufiksiem darināts nosaukums *Priedulājiņš* lauks Mārkalnē (Bušs 2010, 90).

„Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” *desemantizēšanās* definēta kā valodas vienības (parasti vārda vai morfēmas) sākotnējās nozīmes pilnīgs vai daļējs zudums (Skujiņa 2007, 85) un parasti tiek saistīta ar gramatizēšanās procesu jeb valodas leksiskās sistēmas vienību pāriešanu gramatiskajā sistēmā (Skujiņa 2007, 133). Desemantizēties var arī morfēmas – tātad iespējams arī sufiksu nozīmes zudums. Gramatizēšanās shēmās pēc desemantizēšanās parasti seko kategorijas maiņa, klītikas fāze un erozija, tomēr sufiksa desemantizēšanās ne vienmēr saistīta ar pilnīgu nozīmes zudumu, process var kādā posmā apstāties un tālāk neturpināties (Heine, Kuteva 2002, 2–5), kā arī tā robežas var būt plūstošas un īsākā laika posmā pat nepamanāmas.

Mūsdienu latviešu valodā morfēmai *-ul-* ir gan piedēkļa funkcija, gan arī asemantiskas savienotājmorfēmas jeb interfiksa funkcija (Vulāne 2013, 244), dažkārt vērojami gadījumi, kad, zūdot sufiksa pamazināmajai nozīmei, noticis patskaņa zudums un pievienots vēl cits sufikss, piem., vārdā *zuos-l-ēn-s* no *zuos-ul-ēn-s* (Rudzīte 1993, 175). Savukārt par jautājumu, vai sufikss *-l-* vārda struktūrā tomēr nav kāda cita piedēkļa pārveidojums, rakstījusi Kornēlija Pokrotiece (2002, 111–112). Par šādu sufiksālo elementu cēloni un funkcijām plašāk skaidrots A. Kalnačas (2004, 22–23) monogrāfijā „Morfēmika un morfonoloģija” (sk. arī Kalnača 2015). Aplūkojot šajā aspektā leksēmas *priedulājs*, *apsulājs*, arī *bērzulājs* un *liepulājs*, visai droši iespējams runāt par sufiksa *-ul-* desemantizēšanos, arī deķategorizēšanos, jo vairāku autoru darbos (sk. Soida 2009, 48; Vulāne 2013, 247) tas jau ticis klasificēts kā interfikss jeb asemantiska savienotājmorfēma. Tomēr jāatzīst, ka valodnieku vidū par morfēmas *-ul-* (reducētā veidā *-l-*) interfiksa funkciju pastāv dažādi viedokļi – arī atziņa, ka varbūt ar diviem piedēkļiem atvasinātos nomenos būtu labāk šķirt divus derivatīvus sufiksus (Kalnača 2004, 23).

Šajā rakstā morfēma *-ul-* aplūkota kā desemantizējies piedēklis.

2. Koku nosaukumi *priede, apse, bērzs, liepa* un to motivēti atvasinājumi leksikogrāfiskajos avotos

Lielākā daļa rakstā analizēto nosaukumu radušies onimizācijas procesa rezultātā. Tradicionālajā onomastikā lietotais jēdziens *onimizācija* jeb *onimizēšanās* „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” tiek definēts kā sugasvārda vai vārdkopas pārtapšana par īpašvārdu (Skujiņa 2007, 269). Šie nosaukumi savā ziņā ir starpstadija starp onīmiem un apelatīviem, par to plašāku ieskatu devis valodnieks Ričards Koutss (*Richard Coates* 2006, 366), aplūkojot vietvārdus, kuri ir homonīmi sugasvārdiem, kā daļēji apelatīviskus nosaukumus (*semi-appellative names*) un atzīstot, ka atšķirība ir nosakāma, ņemot vērā to lietojumu, nevis strukturāli morfoloģiskas pazīmes. Tādējādi ir lietderīgi daļēji apelatīvisku nosaukumu analizē izmantot ne tikai vietvārdu, bet arī leksikogrāfiskos avotus – gan tulkotošās, gan skaidrojošās vārdnīcas.

Pētījumā aplūkoti nosaukumi, kas darināti no motivētālvārdiem *priede, bērzs, apse* un *liepa*. Šie vārdi izvēlēti tādēļ, ka leksikā pastāv vai ir pastāvējuši to atvasinājumi gan ar sākotnējo sufiksu *-ul-* (*priedula*), gan atsevišķi ar sufiksu *-āj-* (*priedājs*), tāpat arī divu sufiksu *-ul-* + *-āj-* atvasinājumi, piem., *priedulājs*.

Ilustrācijai doti tikai tie avoti, kuros bija novērojamas atšķirības, salīdzinot ar citām līdzīga laika perioda vārdnīcām.

Pētījumā aplūkotajās vārdnīcās (sk. 1. tabulu) līdz 1773. gadam atvasinājumos priežu audzes, kā arī bērzu audzes apzīmēšanai lietots vienīgi sufikss *-ul-*. Taču Jākoba Langes (*Jakob Lange*) latviešu-vācu vārdnīcā (1773, 24) ir atvasinājums ar *-en-* – *apsene*, turklāt tajā ir atrodams arī atvasinājums ar sufiksu *-āj-* – *leppajas* (op. cit., 173). J. Langes vācu-latviešu vārdnīcā (1777, 511) savukārt ir atvasinājums ar *-ul+en-* – *preedulene*. Divu sufiksu *-ul-* + *-āj-* atvasinājums *preedulais* (ar patskaņa saīsinājumu un /j/ vokalizāciju) no rakstā aplūkotajām vārdnīcām pirmo reizi minēts tikai Kārļa Ulmaņa (*Carl Ch. Ulmann* 1872, 210) vārdnīcā „Lettisches Wörterbuch”.

Salīdzinot vārdnīcās ietverto atvasinājumu variantu skaitu, samērā spilgti iezīmējas to pieaugums, sākot ar 18. gs. beigām, konkrētāk, J. Langes vārdnīcām. Tomēr ir jāņem vērā arī apvidus, kurā ticis vākts vārdnīcas materiāls. Konstantīns Karulis (1972, 45) par nozīmīgu 19. gs. beigu posma leksikogrāfijas avotu – Krišjāņa Valdemāra 1872. gada „Krievu-latviešu-vācu vārdnīcu” – savulaik rakstījis: „Vārdnīcā nav darināti atvasinājumi ar J. Alunāna ieteikto izskaņu *-āja* (vietas apzīmēšanai) [...]. Viens no K. Valdemāra vārdnīcas līdzstrādniekiem, [...] aizstāvēja uzskatu, ka vietu apzīmējumi jāveido ar izskaņu *-ājs* (*alksnājs, celmājs, eglājs*), jo Valmieras apriņķī viņš dzirdējis vienīgi šādus vārdus. Turpretim A. Kronvalds norādīja, ka jālieto vārdi ar izskaņu *-iens* (*alksniens, eglieņš, priediens*), „jo šie vārdi tiek no tautas daudz vietās, sevišķi Kurzemē, daudzīnāti”. Tā kā Kronvalda autoritāte bija liela un galvenie vārdnīcas autori – K. Valdemārs un F. Treilands-Brīvzemnieks – bija kurzemnieki, vārdnīcā ievietoja šās grupas lietvārdus ar izskaņu *-iens*.” Šis citāts vedina domāt, ka senāku laika periodu vārdnīcās vērojamas atvasinājumu formas vairumā gadījumu varēja atspoguļot konkrētajā apvidū dzirdēto leksiku.

Vārdnīcas	priede	apse	bērzs	liepa
G. Mancelis <i>Lettus</i> 1638	<i>preeda</i> , <i>preedas=kohx</i> , <u><i>preeduls</i></u>	<i>apfa=kohx</i>	<i>bährfa</i>	<i>leepa</i>
G. Mancelis <i>Phraseologia Lettica</i> 1638	<i>preeda</i> , <u><i>preeduls</i></u>	<i>apfa</i>	<i>bährfa</i>	<i>leepa</i>
K. Fürekers 1650–1670 <i>Lettisches und Teutsches...</i>	<i>preede</i> , <u><i>preedulīs</i></u>	<i>apses</i>	<i>behrsis</i> , <i>behrs</i> , <u><i>behrsule</i></u>	<i>leepa</i>
J. Langijs 1685	<i>preeda</i> , <i>preedas kohks</i> , <u><i>preeduls</i></u>	<i>apfa</i>	<i>bährfa</i>	<i>leepa</i>
Stenders 1758	<i>preede</i> , <u><i>preeduls</i></u>	<i>apfa</i>	<i>behrfe (a)</i>	<i>leepa</i>
J. Lange 1773 latv.-vācu vārdnīca	<i>preede</i> , <u><i>preedulīs</i></u>	<i>apfe</i> , <i>apfene</i>	<i>behrs</i>	<i>leepajs</i> , <i>leepuhkfneji</i>
J. Lange 1777 vācu-latv. vārdnīca	<i>preede</i> , <u><i>preedule</i></u> , <i>preedulene</i>	<i>apfa</i>	<i>behrs</i> , <i>behrfe</i>	<i>leepa</i> , <i>leepaja</i>
Stenders I, II <i>Lettisches Lexikon</i> 1789	<i>preede</i> , <u><i>preeduls</i></u> , <i>preedulene</i>	<i>apfa</i> , <i>apfne</i>	<i>behrfe</i>	<i>leepa</i> , <i>leepaja</i> , <i>leepuhfnēfis</i>
K. Ulmanis 1872 <i>Lettisches Wörterbuch</i>	<i>preede</i> , <i>preedala</i> , <u><i>preedulais</i></u> , <i>preedulene</i> , <i>preedokfne</i>	<i>apfe</i> , <i>apfais</i> , <i>apfene</i>	<i>behrfajs</i> , <i>behrfaite</i>	<i>leepajs</i> , <i>leepaja</i> , <i>leepene</i> , <i>leepukfneji</i>
Mīlenbaha–Endzelīna <i>Latviešu valodas vārdnīca</i> 1923–1932	<i>priēde</i> , <i>priedaine</i> , <i>priedala</i> , <i>priēdājs</i> , <i>priēdiēns</i> , <u><i>priēdulājs</i></u> , <i>prieduols</i> <i>prieduoksne</i>	<i>apse</i> , <i>apsaine</i> , <i>apsājs</i> , <i>apšājs</i> , <i>apsene</i>	<i>bērzs</i> , <i>bērzaine</i> , <i>bērzaitē</i> , <i>bērzājs</i> , <i>bērzziens</i> , <i>bērzuoļa</i>	<i>liēpa</i> , <i>liepe</i> , <i>liēpaine</i> , <i>liēpājs</i> , <u><i>liēpule</i></u> , <u><i>liēpula</i></u> , <i>liēpene</i> , <i>liēpiēns</i> , <i>liēpūksnājs</i>

1. tabula. Koku nosaukumi *priede*, *apse*, *bērzs*, *liepa* un to motivēti atvasinājumi vārdnīcās (tabula veidota, izmantojot šādus avotus: Mancelius 1638_a, 1638_b; Fürecker 1650; Blese 1936; Stender 1758; 1789; Lange 1773, 1777; Ulmann 1872; Mülenbachs 1923, 1925, 1927)

„Latviešu literārās valodas vārdnīcā” atrodami atvasinājumi, kas apzīmē priežu, apšu, bērzu un liepu audzes, ir: *priedaine*, *priēdājs*, *priēdiēns*, *priēdols* un *priēdulājs*; *apsājs*; *bērzaine*, *bērzājs*; *liēpaine*, *liēpājs* (Bendiks 1987, 370). No tiem *priēdulājs* ir vienīgais divu sufiksu atvasinājums.

3. Motivētālvārdu *priede, apse, bērzs* un *liepa* sufiksālās derivācijas liecības Latvijas vietvārdos

Atvasinājumi ar sufiksu *-ul-* un divu sufiksu atvasinājumi ar *-ul-* + *-āj-* latviešu toponīmijā iekļāvušies gan kā onimizējušies apelatīvi, piem., pļava *Apsuls* Slampes pag. (Plāķis 1939, 503), gan kā onomastiskās leksēmas toponīmisko vārdkopu sastāvā, piem., *Priedulāja ganības* Kalsnavā (Bušs 2010, 89), tādēļ pētījumā aplūkotas arī toponīmiskās vārdkopas, dažos piemēros – arī salikteņi.

Lai gūtu plašāku ieskatu par kāda derivatīvā modeļa areālajām iezīmēm, ir svarīgi pievērst uzmanību arī motivētālvārda atvasinājumiem ar citiem piedēkļiem, tādēļ šajā pētījumā līdztekus *-ul-*, kā arī *-ul-* + *-āj-* aplūkoti atvasinājumi ar piedēkļiem *-ien-*, *-en-* *-āj-* un *-al-*. Analīzei izvēlēti motivētālvārdiem *priede, apse, bērzs* un *liepa* raksturīgākie derivatīvie sufiksi, taču atvasinājumi ar sufiksu *-ain-* kā sinonīmi atvasinājumiem ar *-ul-* + *-āj-* (Vulāne 2013, 223) šajā pētījumā nav analizēti.

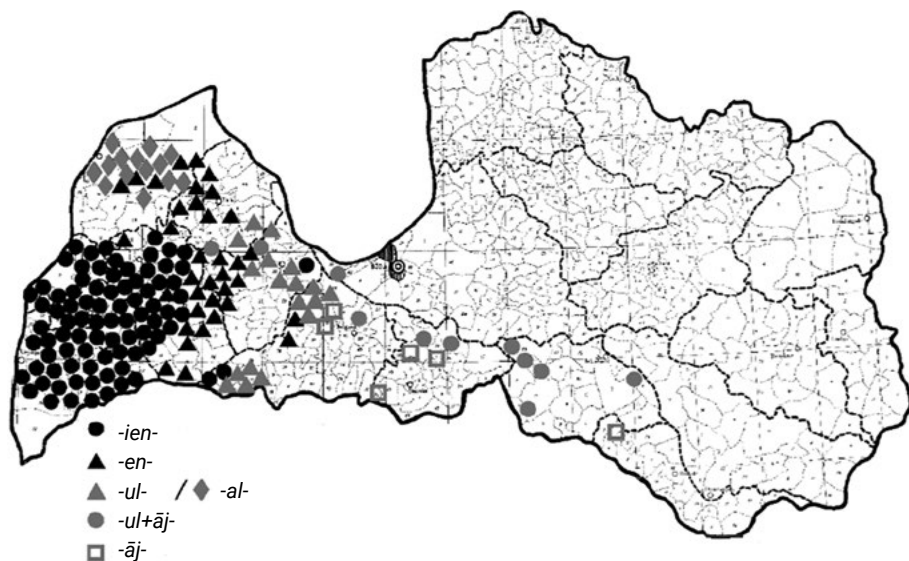
Jāņa Endzelīna vārdnīcās „Latvijas vietu vārdi” (1922, 1925) motivētālvārdu *priede, apse, bērzs* un *liepa* atvasinājumu bija visai maz, tomēr bija atrodami 8 ar sufiksu *-ul-* atvasināti nosaukumi: 2 nosaukumi no motivētālvārda *priede* un 6 nosaukumi no motivētālvārda *apse*. Ar sufiksiem *-ul-* + *-āj-* izdevās atrast tikai 4 nosaukumus, darinātus no motivētālvārda *apse*, un neviens no tiem nebija lokalizēts Kurzemē vai Zemgalē. Savukārt ar sufiksu *-ul-* darinātie nosaukumi pārsvarā bija vērojami Zemgales rietumdaļā.

Jura Plāķa vārdnīcās „Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi” (1936, 1939) sniedz bagātīgu informāciju par priedes, apses, bērza un liepas motivētiem atvasinājumiem vietvārdos. Tas arī ir saprotams, jo savu vākumu J. Plāķis (1936, 2–3) balstīja uz mežsargu iesniegto materiālu – visai plašu un precīzu purvu, pļavu un mežu nosaukumu klāstu.

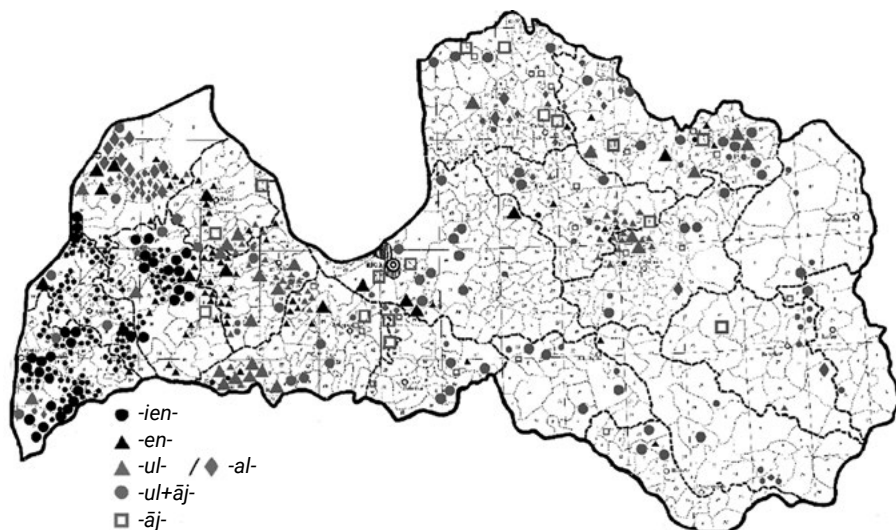
Atvasinājumi ar sufiksu *-ul-*, balstoties uz J. Plāķa vietvārdu materiālu, vērojami Zemgales rietumdaļā (sk. 1. attēlu), to motivētālvārdi vairumā gadījumu ir *priede* un *apse*, taču Džūkstes pag. atrodams arī nosaukums *bērzula grāvis* (Plāķis 1936, 399). Neraugoties uz to, ka J. Plāķa materiālu vākums pieejams tikai par Kurzemi un Zemgali, var novērot, ka ar sufiksiem *-ul-* + *-āj-* atvasināti nosaukumi pārsvarā atrodami apvidos, kuros ir pazīstami nosaukumi ar sufiksu *-āj-*.

Kurzemes ziemeļdaļā, kādreizējos Ugāles, Sarkanmuižas, Popes, Puzes un Dziru pagastos, gan mājvārdos, gan mežu un pļavu nosaukumos atvasinājumi no motivētālvārda *priede* tikuši darināti ar piedēkli *-al-*, nereti ar zudušu galazilbes patskani, piem., mežs *prīedal* Puzes pag. (Plāķis 1936, 271). Šie atvasinājumu varianti vērojami arī toponīmisko salikteņu sastāvā – mežs *ķēvsprīedals* Sarkanmuižas pag. (Plāķis 1936, 285). Par šo Kurzemes ziemeļrietumu daļas tāmisko izlokšņu apgabalā vēroto skaņu atbilstmi rakstījis Kārlis Mīlenbahs (2011, 226), norādot, ka katrs sufiksāls *u* vai *uo* pirms zuduša *a*, *u* pārvērties par *a*. K. Mīlenbahs tomēr atzinis šo pārmaiņu lokālo raksturu.

Lai varētu noskaidrot, kādas tendences atvasināšanā ar *-ul-* un *-ul-* + *-āj-* vērojamas vēlākos laika periodos, pētījumā izmantota J. Endzelīna vārdnīcas

1. attēls. Motivētātvārdu *priede*, *apse*, *bērzs* un *liepa* atvasinājumu ar sufiksiem *-ien-*, *-en-*, *-ul-*, *-al-*, *-ul+āj-*, *-āj-* areālā izplatība (Karte veidota, izmantojot šādus avotus: Plāķis 1936, 1939. Kartes pamatne: Lancmanis 1926)

2. attēls. Motivētātvārdu *priede*, *apse*, *bērzs* un *liepa* atvasinājumu ar piedēkļiem *-ien-*, *-en-*, *-ul-*, *-al-*, *-ul+āj-*, *-āj-* areālā izplatība (Karte veidota, izmantojot šādus avotus: Endzelīns 1956, 1961; Bušs 2010. Kartes pamatne: Lancmanis 1926. Mazāka izmēra simboli apzīmē pļavu, mežu un purvu nosaukumus, lielāka – citu semantisko grupu toponīmus, pārsvarā mājvārdus)

„Latvijas PSR vietvārdi” I un II daļa (1956, 1961) par motivētājevārdiem *apse*, *bērzs* un *liepa*, kā arī „Latvijas vietvārdu vārdnīcas” V sējums (2010) par atvasinājumiem no motivētājevārda *priede*.

Dažādu, galvenokārt ekstralingvistisku, faktoru ietekmē ir mainījusies ar *-ul-* un *-āj-* (kā arī ar sufiksiem *-ien-*, *-en-*, *-āj-* un *-al-*) atvasināto vietvārdu semantiskā grupa. 2. attēlā redzams, ka ievērojama daļa no šiem atvasinājumiem vairs nav saistīti ar pļavu, mežu un purvu nosaukumiem, bet gan ar citu semantisko grupu vietvārdiem, pārsvarā mājvārdiem.

Lai gan pieeja J. Endzelīna vārdnīcas „Latvijas PSR vietvārdi” un „Latvijas vietvārdu vārdnīcas” veidošanā bijusi atšķirīga, kā arī vietvārdu vākums nav norisinājies vienmērīgi visā Latvijas teritorijā, tomēr ir iespējams šajā materiālā saskatīt nosacītus „toponīmiskos pudurus”, kuros salīdzinoši nelielā teritorijā visu semantisko grupu vietvārdos ir atrodams kāds konkrēts atvasināšanas modelis (dažos gadījumos, ja vairāki ar kādu simbolu apzīmēti nosaukumi ir lokalizēti salīdzinoši nelielā teritorijā, kartē uzskatāmības labad tie attēloti nedaudz plašākā areālā). Visai spilgti šī tendence vērojama arī atvasinājumos ar sufiksu *-ul-*. Tā, piem., Vadakstes apkārtnē, aplūkojot vietvārdu materiālu „Latvijas vietvārdu vārdnīcas” V sējumā, noskaidrots, ka atvasinājums *priedula* atrodams šādos nosaukumos: mežs *Priēdula*, apvidus *Priēdula*, *Priēdulas baznīca*, *Priēdulas kruogus*, *Priēdulas sils*, *Priēdulas skuola* (Bušs 2010, 88).

Savukārt divu sufiksu atvasinājumi ar *-ul-* + *-āj-* sastopami vienmērīgi gandrīz visā Latvijas teritorijā, un pārsvarā tie ir darināti no motivētājevārda *priede*. Kā mājvārdi tie atrodami pat vidus dialekta kursisko izlokšņu areālā, kur atvasinājumos no motivētājevārdiem *priede*, *apse*, *bērzs* un *liepa* agrāk galvenokārt bija vērojams vienīgi sufikss *-ien-*. Atvasinājumi tikai ar sufiksu *-āj-* attēlā minētajos vietvārdu avotos atrodami daudz mazākā skaitā.

Kā rāda Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras vietvārdu materiāls, Latvijā pastāv 32 nosaukumi ar leksēmu *priedulājs*, turklāt 10 no tiem lokalizēti Alūksnes novadā (piecas viensētas *Priedulāji*, viensēta *Priedulāji-1*, divi mežu nosaukumi *Priedulājs*, *Priedulāja kalns* un izcils koks *Priedulāju vīksna*) – būtībā arī šiem nosaukumiem vērojams toponīmiskais puduris.

Daudzos gadījumos vienas semantiskās grupas toponīms, piem., hidronīms, kļūst par citas semantiskās grupas toponīmu, piem., oikonīmu. Nereti maiņa var notikt arī starp toponīmu un ergonīmu. Latviešu valodniecībā termins *ergonīms* tiek definēts kā „īpašvārds, kas nosauc noteiktai darbībai izveidotu cilvēku apvienību: organizāciju, uzņēmumu, iestādi u. tml.” (Skujīņa 2007, 109). Leksēma *priedulājs* ar apelatīva nozīmi ‘priežu audze’, onimizējusies un tikusi izmantota mājvārdos, taču tagad visai ievērojamā skaitā atrodama arī uzņēmumu nosaukumos. Pēc *Lursoft* datiem, šobrīd Latvijā gan kā uzņēmumu nosaukumi, gan kā unikālas adreses pastāv 173 *Priedulāji*. Atvasinājumi ar otru sufiksu *-āj-* (*Priedāji*) minēti 57 nosaukumos, tātad – nav tik populāri.

Divu sufiksu atvasinājumi ar *-ul-* + *-āj-* galvenokārt darināti no motivētājevārdiem *priede* un *apse*, nedaudz mazāk – no motivētājevārda *bērzs*. Savukārt *liepa* gan agrāk, gan arī mūsdienās motivējusi vien nelielu skaitu nosaukumu.

Tomēr vietvārdu materiālā bija atrodami arī no citiem motivētājpāvārdiem darināti divu sufiksu *-ul-* + *-āj-* atvasinājumi, kas varētu atbilst derivatīvājam tipam $S + -ul- + -āj- \rightarrow S$: mežs *Brantulājs* Glūdas pag. (LĢIA), motivētājpāvārds neskaids, varbūt saistāms ar apelatīvu *brants* ‘koka konstrukciju trupe’ (Bendiks 1973, 113), *Pupulāju purvs* Drabešu pag. (Endzelīns 1922, 10), viensēta *Irbulāji* Briežuciema pag. (LĢIA), viensēta *Ošulāji* Demenes pag. (LĢIA), viensēta *Riekstulāji* Pededzes pag. (LĢIA), kā arī *Ogulāji* – 6 nosaukumi (LĢIA), *Medulāji* – 26 nosaukumi, t. sk. *Medulāju pļavas*, *Medulāju vecupe* un *Medulāju ezers* (LĢIA). *Medulāji* ir apvidvārds, kas apzīmē madaras (Spektors 2020), un Latvijas toponīmos un ergonīmos tas, līdzīgi leksēmai *priedulāji*, atrodams visai bieži, pēc *Lursoft* datiem – 90 Latvijas uzņēmumu nosaukumos un adresēs.

Iemesli, kādēļ daži derivatīvie modeļi, kuri mūsdienu vārddarināšanā uzskatīti par mazproduktīviem un kuri netiek izmantoti jaunu nosaukumu darināšanā, tomēr onīmijā kā konkrēti atvasinājumi tiek saglabāti un turpināti, vēl ir pētāmi.

Secinājumi

Vietvārdi var sniegt vērtīgu materiālu dažādu valodas pārmaiņu procesu, t. sk. gramatizēšanās un desemantizēšanās, pētījumiem. Vietu raksturojošie sufiksi, tostarp arī pētījumā analizētie *-ul-* un *-ul + āj-*, uzrāda atšķirīgas areālās tendences. Ja sufikss *-ul-* mūsdienu valodā daļēji zaudējis produktivitāti, turklāt šī sufiksa atvasinājumi no motivētājpāvārdiem *priede*, *apse*, *bērzs* un *liepa* vietvārdos vērojami arvien retāk, tad no mūsdienu vārddarināšanas viedokļa mazproduktīvs derivatīvais modelis $S + -ul- + -āj- \rightarrow S$ vietvārdos un arī uzņēmumu nosaukumos sastopams ievērojami biežāk nekā derivatīvais modelis $S + -āj- \rightarrow S$. Divu sufiksu atvasinājumi ar *-ul-* + *-āj-* pārsvarā saistīti ar leksēmām *priedulājs* un *priedulāji*, un tiem nav spilgtu areālo iezīmju, tomēr dažviet (piem., Alūksnes novadā) šāda derivatīvā modeļa atvasinājumu ir īpaši daudz. Var pieņemt, ka sava nozīme ir arī nosaukuma labskanīgumam, lai gan šāda atziņa būtu balstāma uz konkrētiem pētījumiem, kā arī aptaujām par nosaukuma izvēles motivāciju.

Saīsinājumi

LĢIA	<i>Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras Vietvārdu datubāze.</i> Pieejama: https://vietvardi.lgia.gov.lv/vv/to_www.sakt
latv.	latviešu
nov.	novads
pag.	pagasts
S	lietvārds (substantīvs)
→	pārvērties par

Avoti

1. Bendiks, Hermanis (red.). 1973. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 2. Rīga: Zinātne.
2. Bendiks, Hermanis (red.). 1987. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 6₂. Rīga: Zinātne.
3. Blese, Ernests (red.). 1936. *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Rīga: Latvijas Universitāte.
4. Bušs, Ojārs (red.). 2010. *Latvijas vietvārdu vārdnīca. Pracirika – Puožu-*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
5. Endzelīns, Jānis. 1922. *Latvijas vietu vārdi*. I. *Vidzemes vārdi*. Rīga: Anša Gulbja apgāds.
6. Endzelīns, Jānis. 1925. *Latvijas vietu vārdi*. II. *Kurzemes un Latgales vārdi*. Rīga: Anša Gulbja apgāds.
7. Endzelīns, Jānis. 1956. *Latvijas PSR vietvārdi*. 1. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
8. Endzelīns, Jānis. 1961. *Latvijas PSR vietvārdi*. 2. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
9. Fürecker, Christopher. 1650–1670. *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*. I un II manuskripts. Pieejams: LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.
10. Lancmanis, Zelmārs. 1926. *Latvijas pagastu karte*. Rīga: Kultūras balss.
11. Lange, Jakob. 1773. *Lettisch Deutscher Theil des volständigen Lettischen Lexici*. Schloß Ober=Pahlen.
12. Lange, Jakob. 1777. *Volständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon*. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen.
13. *Lursoft*. Pieejams: <https://www.lursoft.lv/alfabetiskais-uznemumu-katalogs>
14. Mancelius, Georgius. 1638a. *Lettus, Das ist Wortbuch* [...]. Rīga: Schröder.
15. Mancelius, Georgius. 1638b. *Phraseologia Lettica, Das ist* [...]. Rīga: Schröder.
16. Mülenbachs, Kārlis. 1923. *Latviešu valodas vārdnīca*. 1. (1923–1925). Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga: Izglītības ministrija.
17. Mülenbachs, Kārlis. 1925. *Latviešu valodas vārdnīca*. 2. (1925–1927) Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga: Kultūras fonda izdevums.
18. Mülenbachs, Kārlis. 1927. *Latviešu valodas vārdnīca*. 3. (1927–1929) Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga: Kultūras fonda izdevums.
19. Plāķis Juris. 1936. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi I. Kurzemes vārdi. *Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija*. 4 (1), 1–303.
20. Plāķis, Juris. 1939. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, II. Zemgales vārdi. *Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija*. 5(5), 213–528.
21. Spektors, Andrejs (sast.). Tēzaurš. Rudens versija 2021. Mākslīgā intelekta laboratorija. Pieejams: <https://tezaurs.lv> [skatīts 17.11.2021.]
22. Stender, Gotthard, Friedrich. 1758. *Lettisches Lexicon, darin alles nach den lettischen Stammwörtern aufzuschlagen*. Rokraksta manuskripts pieejams: <https://stenders.lndb.lv/58389>

23. Stender, Gotthard, Friedrich. 1789. *Lettisches Lexikon: in zween Theilen abgefasst, und den Liebhabern der lettischen Litteratur gewidmet*. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen.
24. Ulmann, Carl, Christian. 1872. *Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch=deutsches Wörterbuch*. Riga: H. Brutzer & Co.

Literatūra

1. Ahero, Antonija et al. 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
2. Bielenstein, August, Johann, Gottfried. 1863. *Lettische Grammatik*. Mitau: Fr. Lucas Buchhandlung (Ivan Rochlitz).
3. Coates, Richard A. 2006. Properhood. *Language*. 82(2), 356–382. DOI: 10.1353/lan.2006.0084
4. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613463>
5. Kalnača, Andra. 2004. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
6. Kalnača, Andra. 2015. Latvian. *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Grandi, Nicola, Körtevelyessy, Livia (eds.). Edinburgh: Edinburgh University Press, 253–261.
7. Karulis, Konstantīns. 1972. Valdemāra vārdnīca un latviešu literārās valodas attīstība. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 8, 40–53.
8. Mīlenbahs, Kārlis. 2011. Das Suffix *-uma-* im Lettischen. Eine Skizze aus dem Sprachleben. *Darbu izlase*. 2. Druviete, Ina (sast.), Lagzdīņa, Sarmīte (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 211–239.
9. Pokrotniece, Kornēlija. 2002. Lietvārdu darināšana ar konsonantiskajiem piedēkļiem. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība: Lokāmās vārdšķiras*. Pokrotniece, Kornēlija (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 81–140.
10. Rudzīte, Marta. 1993. *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. Rīga: Zvaigzne.
11. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
12. Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
13. Vulāne, Anna. 2013. Vārddarināšana. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 212–262.

Summary

The article analyses desemantization of suffix *-ul-*, illustrating it with examples of Latvian toponyms. Place names that are homonymous with common nouns can give a valuable insight into the process of desemantization involved in the process of grammaticalization. Research also considers derivation with two suffixes *-ul-* + *-āj-*, which can be seen as result of loss of initial semantics of suffix *-ul-*. Most of such derived names are motivated by Latvian tree-names: *priede* ‘pine’, *apse* ‘aspen’, *bērzs* ‘birch’ and *liepa* ‘linden’. There are significantly more toponyms with two suffixes *-ul-* + *-āj-* than with only suffix *-ul-*. The most popular name of this group is *Priedulājs*, nowadays especially frequent among Latvian oikonyms and ergonyms, earlier quite often found in the names of forests, meadows and swamps. In traditional onomastics, such cases are associated with transtoponymization

and transonymization. Although using two suffixal (-ul- + -āji-) deriving for new substantives in Latvian language is not a very productive approach, the number of names that include *Priedulājs* / *Priedulāji* is increasing. It could be explained with the euphony of the name, although such a conclusion would need to be based on specific research, as well as surveys on the motivation for choosing a name.

Keywords: desemantization; suffix; toponymy; motivation word; transonymization.

Rakstam ir Creative Commons Attiecinājuma 4.0 Starptautiskā licence (CC BY 4.0) / This article is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)